Rácz Lajos

BETHLEN GÁBOR ERDÉLYI FEJEDELEMMÉ VÁLASZTÁSA, AVAGY A „LIBERA ELECTIO" DILEMMÁJA*

„Tegye az Úristen Te Nagyságodat hasznos fejedelemmé"
(Mikola János, „országszószólója" beszéde Bethlen beiktatásakor)

Kulcsszavak: *Bethlen Gábor, libera electio, fejedelemválasztás, fejedelmi conditiók, közjogi alapok, Oszmán Birodalom*

BETHLEN GÁBOR, AZ INDULÓ POLITIKUS

„Ha valaki fellapozná őseid krónikáit, azt találná, hogy te ugyanúgy grófoktól származol, mint mi" – írta egy alkalommal I. (Szapolyai) János magyar király ellenlábasának, I. (Habsburg) Ferdinándnak, elbagatellizálva a kettejük származása között a kortársak számára nagyon is szembetűnő különbséget."[1] Valóban ebben a korszakban még igen sokat jelentett a családi genealógia, a tekintélyes ősök esetleges felsorolhatósága. Jól jellemzi a felfogást az 1660-as években egy időre még fejedelemként is fungált Kemény János kijelentése, aki az I. Rákóczi György ominózus felvidéki hadjáratában már tekintélyes hadseregvezető, mégis a hadjárat egyik korai szakaszában meginduló béketárgyalások megbízottjaként mondja a másik, Partium-béli követtársáról: „Lónyay Zsigmond, ki nálamnál elsőbb vala…"[2] (Érthető, hiszen Lónyay édesanyja Báthory Katalin volt, ő maga pedig több észak-keleti vármegye főispánja.)

Ehhez képest a Bethlenek iktári ágából származó Bethlen Gábor eredetileg szintén nem tartozott a korabeli magyar arisztokrácia soraiba, sőt még a magyarországihoz képest a kisebb vagyonú erdélyi – korabeli szóhasználattal – „főemberek" közé sem. Szakály Ferenc egyenesen „köznemesi családból származott"-nak mondja.[3] Egy korabeli erdélyi forrás a Báthory Gáborral való kapcsolatában, még mielőtt az fejedelem lett volna, Bethlent – korabeli szóhasználattal – Báthory Gábor „szolgájának", azaz familiárisának nevezi.[4] Bár Bethlen ősei még a 15. században kezdtek országos politikai karriert csinálni, s közöttük főispán, szörényi bán, erdélyi vajdák, alvajdák, illetve János Zsigmond és Báthory István tanácsosai is megtalálhatók.[5] Szülőhelye a Maros melletti Illye, a „castellum Illye", ahol 1580-ban látta meg a napvilágot,[6] Bethlen Farkas és Lázár Druzsina gyermekeként. (Őseihez még csak annyi adalék, hogy az egyik hiteles tudósítás szerint Bethlen dédnagyapja Kinizsi Pál húgát vette felesé-

* A tanulmány az OTKA K 108790. számú, *A modern állam változásai – Történeti perspektívák és jelenkori kihívásokra adott válaszok* című projekt keretében készült.

1 A Szapolyai család oklevéltára I. Levelek és oklevelek (1458–1526). Közreadja Neumann Tibor. Bp. 2012. 7.

2 *Kemény János:* Önéletírása. In: Kemény János és Bethlen Miklós művei. Szöveggond., jegyz. V. Windisch Éva. Bp. 1980. 207. Lónyay Zsigmond ekkor már valóban előkelőbb, 1627-ben kapbárói rangot (l. *Gudenus János József:* A magyarországi főnemesség XX. századi genealógiája. Bp. 1993. II. 203.), ekkor már Kraszna, illetve Bereg megye főispánja, Aranyosmeggyes várának építője, illetve a meggyesi uradalom birtokosa. Leánya, Lónyay Anna, Kemény János fejedelem felesége lesz.

3 *Szalárdi János:* Siralmas magyar krónikája. S. a. r., bev., jegyz. Szakály Ferenc. Bp. 1980. 731. 91. sz. jegyz.

nálattal – Báthory Gábor „szolgájának", azaz familiárisának nevezi.[4] Bár Bethlen ősei még a 15. században kezdtek országos politikai karriert csinálni, s közöttük főispán, szörényi bán, erdélyi vajdák, alvajdák, illetve János Zsigmond és Báthory István tanácsosai is megtalálhatók.[5] Szülőhelye a Maros melletti Illye, a „castellum Illye", ahol 1580-ban látta meg a napvilágot,[6] Bethlen Farkas és Lázár Druzsina gyermekeként. (Őseihez még csak annyi adalék, hogy az egyik hiteles tudósítás szerint Bethlen dédnagyapja Kinizsi Pál húgát vette felesé-

4 Hidvégi Mikó Ferenc emlékirata. (a továbbiakban: Mikó) In: Bethlen Gábor krónikásai. Krónikák, emlékiratok, naplók a nagy fejedelemről. Összeáll. Makkai László. (a továbbiakban: Krónikásai) Bp. 1980. 34.

5 Bethlen Gábor politikusként való induláskori „vagyonosságának" bizonyítéka lehet, a testvéröccse, később rövid ideig fejedelem, Bethlen István végrendelete is, 1646-ból. Az akkorra fiúutód nélküli Bethlen István a szintén az iktári ágból származó unokaöccsének, Bethlen Domokosnak hagyja az ősi vagyont: „hogy az vera successio el ne idegenedjék tőle, mint igaz vértül, Bethlent, Ősit, Seprőst, Bodont épen hagyom Iktári Bethlen Domokos öcsémnek", valamint néhány Zaránd megyei portiót. Közli: *Radvánszky Béla:* Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században. I–III. Bp. 1986. III. 291. A végrendelkező Bethlen István írja a 16. századi őseiről, hogy azok két ágban éltek, tehát a családi vagyon már ekkor is eléggé megoszlott: „Az idvezült, régi néhai Iktári nagy Bethlen Gábor és Iktári Bethlen Gergely egy testvér, osztozatlan igen jó atyafiak voltak, abban az időben Bethlen Gábor bírta Bethlen ősi kastélyt ahhoz tartozó jószággal együtt, az nagy Bethlen Gergely penig az iktári kastélyt bírta ahhoz tartozó jószágokkal együtt" – uo. 290. Bethlen Gábor fejedelemsége idejére a régebbi, esetlegesen nagyobb családi vagyon a múlté, így Bethlen várát és uradalmát már rég elvesztették, s nyilván későbbi családi osztozások eredményeként viszont már az ő águk ült az – eredetileg Bethlen Gergely-féle iktári Bethlen ágnak jutó – (Maros)Illye kastélyában, és a végrendeletből kitűnőleg a hozzá tartozó birtokokban. Maga a fejedelem is itt született. (Kuriózum, hogy az iktári Bethlen Gergely-féle ág tagjai később sem tűnnek fel gyakran az erdélyi politikai életben, nem úgy, mint a másik nagy Bethlen nemzetség tagjai a keresdi avagy később inkább bethleni Bethlenek, s talán ennek a visszahúzódásuknak is köszönhető, hogy a 19. század második felében kihaló iktári ág utolsó sarját, szintén Bethlen Domokos grófot a korban az egyik leggazdagabb erdélyi arisztokratának tartották.)

6 *Kiss Gábor:* Erdélyi várak, várkastélyok. Bp. 1987. 216–219. A szerző szerint Illyét eredetileg a Dienessi család építtette még a XV. század közepén. A Dienessi család deficiálása okán kincstárra szálló kastély és uradalom kerül azután az iktári Bethlenekhez. A ma is meglévő castellum köré csak később kerül kiépítésre komolyabb erőd. A szerző is utal rá, hogy magát a várkastélyt Bethlen Gábor kezdte kiépíteni komoly erőddé, mégpedig Lippának a török kézre történt átadási kényszere miatt, hiszen így Illye már végvárnak számított, amint Szalárdi is tanúsítja, Bethlen Gábor építkezéseiről írva: „Hasonlóképpen Illye várát is, hogy az ősökről álló jószág lenne … nagy erős, reguláris kőbástyákkal, kőfalakkal környülvétetvén, amint megkezdette volt építtetni, úgyhogy abban Lippa vára helyett derék praesidium tartathatnék az ország oltalmára." – *Szalárdi J.:* Siralmas i. m. 97. Ezt alátámasztja a nagy erdélyi törvénykönyv is, az Approbae Constitutiones is, ugyanis a III. r. LXII. c. I. articulus szerint: „ Illye várának állapotjáról: Illye vára jószágostól a possessoroknak kezeknél maradjon azon igazsággal, melyekkel ekkédig bíratott: de mivel az hazának mostani állapotjához képest, már igen véghelyben vagyon, ha mikor a fejedelmek akarják, kezekbe vehessék, de úgy hogy mást igazságosan hasonló jószágot avagy kastélyt adjanak érette, de azalatt az illyei possesoroknak ország előtt publice lett assecuratiojok szerént is, zálogos és hiteles hazafit tartsanak kapitányt és porkolábokat, és continue harmincz számú jó fegyver fogható praesidiariusokat, kik a fejedelemnek és az országnak hittel is kötelesek légyenek." (Így jut a vár leányági örökösök révén Bethlen István dédunokájára, a későbbi fejedelemre, Thököly Imrére.) Úgy tűnik, maga az építkezés befejeződhetett Bethlen után, mert Evlia Cselebi így írta le 1660-ban: „Illye vára. A régi időben Bethlen István nevű király építette. Jelenleg az erdélyi király részéről a kormányzója Szemere nevű

gül.)[7] Modern kifejezéssel „self-made man" volt, korábbi tudományosabb szóhasználattal igazi reneszánsz személyiség. Vele valami új kezdődik az erdélyi politikai életben. Fejedelemmé választása, bár török csapatok árnyékában történik, mégis valami újnak az indítása. Ahogy a korabeli erdélyi naplóírók is mondták: „Azt választák, akit a török császár akara és a basa – féltekben libere eligálták Bethlen Gábort. (…) elmene a basa haza a törökkel, és Bethlen Gábor székibe üle az puszta országban".[8]

Ugyanakkor Bethlen Gábor, hasonlóan fejedelmi elődeihez, szintén Partium-beli birtokos volt, hiszen az iktári Bethlenek birtokainak törzsmagja a Maros völgyében Illye várkastélya körül terült el (Hunyad megye északnyugati széle), ahol a szomszédos Zaránd megyei nagy uradalom, a Világos várához tartozó már Mátyás óta az ecsedi Báthoryaké volt.[9] Ebből a szempontból nem lehet lényegtelen: az iktári Bethlenek is bírtak ősi jószágokat Zaránd megyében, tehát nagyvonalúan azt is mondhatnánk, hogy „szomszédos" birtokosok voltak.[10] Talán az előbbiek is segítették Bethlen Gábort abban, hogy időben csatlakozzék a Báthoryakhoz. Már kilenc-tíz évesen apródoskodik Báthory Zsigmond udvarában, s ahogy Keserűi Dajka írja: „nem sokkal később a bizalmas udvarnokok sorába felvétetett".[11] Majd a későbbi fejedelem, Báthory Gábor (aki szülei házassága révén egyesíteni tudta az ecsedi és somlyai ág

kapitány. A Maros folyó partján, egy magas dombon, kőépületű, ötszögalakú szép vár. Mivel ez a határ kezdete, azért ezer válogatott katonája van (…)" – *Kiss G.*: Várak i. m. 217.

7 *Keserűi Dajka János:* Bethlen Gábor nemzetsége, jelleme és tettei. In: Krónikásai 13.

8 Marosvásárhelyi Nagy Szabó Ferenc memoriáléjából. (A továbbiakban: Nagy Szabó) In: Krónikásai 216.

9 „1464 januárjából egy oklevél (…), ahol a család Világos várra kapott zálogjogot, majd néhány nappal, később adományt – hűségükre tekintettel, no meg a királynak adott 11 ezer forintos összegért cserébe." – *Horváth Richárd – Neumann Tibor:* Ecsedi Báthori István. Egy katonabáró életpályája 1458–1493. (Magyar történelmi emlékek. Értekezések) Bp. 2012. 15., 17. Ezt azért korábbi tények és történések is megelőzték, mivel Báthory Istvánék nővére, Báthory Margit a király nagynénje volt mint Szilágyi Mihály felesége. L. uo. 15. és 25. lábjegyzet, ahol hivatkoznak a szerzők Báthory Andrásra, István testvérére, aki 1461 áprilisában járta ki leánytestvére, Margit számára Mátyás adománylevelét, amelyikben az erdélyi Fehér megyei Diód várát élethossziglan, a Zaránd megyei Világos várát pedig zálog gyanánt adta leánytestvérüknek (András és István testvérének) Szilágyi Mihály özvegyének. Olyan tudósítást is ismerünk, hogy a Világos váruradalmát még Hunyadi János kapta volt ajándékba Brankovics szerb despotától, és Hunyadi fiai engedték azt át nagybátyjuknak, Szilágyi Mihálynak. Tehát eszerint praktikusan csak az özvegy haszonélvezeti jogának, az ún. özvegyi jognak a biztosításáról lett volna szó ebben az esetben. Illetve Szilágyi 1461-es konstantinápolyi halálával nem is a koronára, hanem a Hunyadiakra szállt volna vissza a birtoktest. A Báthoryaknak Világos várához való ragaszkodását jól mutatja, hogy egyes források szerint az uradalom 1461-től egészen 1631-ig a család birtokában volt. Ugyanakkor más feldolgozások nem egyértelműsítik a Báthoryak folyamatos birtoklást, mivel az 1600-as évek elején is tudnak török birtoklásról. Sőt, a várnak Báthory Gábor által (1608) Petneházi Istvánnak történt eladományozását is említik (*Kiss G.*: Erdélyi i. m. 40–41.) A jelzett forrás hozza Világos várának 1660-as, török időkbeli, Evlia Cselebi féle leírását is: „A jenői kormányzóság határán fekszik, s az ég csúcsáig emelkedő magas, vörös szikla fölött sólyomfészek módjára álló kicsiny, erős, színes vár. A várban hatvan ház, egy dzsámi s egy magtár van, s másféle épület nincs."

10 Bethlen István végrendelete, 1646. „Fassiom (iktári) Bethlen Domokos számára való… hagyom penig az felül megirt három falut, mind az koti és ujfalvi portiokkal együtt, melyek vannak Zaránd vármegyében mind" – *Radvánszky B.*: Családélet i. m. III. 291.

11 *Keserűi Dajka J.*: Bethlen i. m. 16.

ekkorra már hatalmasra duzzadt birtoktesteit a Drágffy-vagyonnal) köréhez tartozik. Talán ennek is köszönhető a Károlyiakkal mint Ecseddel szomszédos birtokosokkal való ismeretsége is, amelynek következtében Károlyi Zsuzsánnát nőül tudja venni. Vélhetően az bizonyítja, hogy politikai kapcsolatteremtésre is alkalmas volt ez a feltehetően talán szerelmi házasság, hogy Károlyi Zsuzsánna testvérnénje, Károlyi Kata az ekkorra már többszázados főúri múltra visszatekintő Bánffy családba megy férjhez, Bánffy Istvánhoz.[12] Ugyanakkor Károlyi Zsuzsánna másik nővére, Károlyi Krisztina, az Aba genusbeli Rhédey Ferenc felvidéki eredetű főúrhoz megy feleségül, aki azután váradi kapitányi és más magas hivatalokat visel Bethlen Gábor alatt mint a fejedelem sógora. (Rhédey már Báthory Gábor alatt is az erdélyi politikai elithez tartozhatott, mert II. Mátyás koronázására „főköveteit küldé a fejedelem (Báthory Gábor) Rhédei Ferencet és Segnei Miklóst".)[13] Ám Bethlen első felvidéki hadjáratakor vívott harc során fogságba kerülve, a már nagybeteg váradi kapitány, Rhédey meghalt, a fejedelem temetteti el Kassán,[14] s özvegyét, Károlyi Krisztinát 1623-ban, a gyászév letelte után már nagy sietséggel veszi feleségül Bethlen István, Bethlen Gábornak szintén ekkorra özveggyé lett testvéröccse.[15] Ha ehhez képest nézzük Bethlen Gábor második házasságát Brandenburgi Katalinnal, egy német választófejedelmi család leszármazottjával, akkor tudjuk csak értékelni

12 A házasságból származó Bánffy leány keze 1617-re, bár még csak tizenkét éves, igen felértékelődik, mégpedig a szélesebb Bethlen rokonsághoz való tartozás okán, hiszen édesanyja Bethlen Gábor sógornője. Az emiatt megindult házassági praktikára (a proskribált Kendy István kísérletére) felhívja a figyelmet *Horn Ildikó:* A fejedelmi tanács Bethlen Gábor korában. Századok 145. (2011) 1011.; Ugyanekkor (1601–1602) egy, a Károlyiakkal szomszédos Szatmár megyei család sarját, báró Melith Zsuzsannát ekkor még a Perényiek vesznek feleségül, pedig ők a Perényi család nádori ágának kihaltával is legfeljebb bárói címet viselhetnek, s vagyonuk is töredéke a korábbi nádori ágéhoz képest. *Gudenus J. J.*: Főnemesség i. m. III. 1998. 62–63. De a változás jele, hogy az 1600-as évek közepén, 1674-ben Perényi János már „jó partinak" tartja feleségnek báró Károlyi Krisztinát, aki Károlyi Lászlónak a leánya. (1713-ban végrendelkezik) L. Uo.

13 Mikó 37.

14 Az 1621-es évnél írja Georg Krauss, hogy „ebben az évben Széchy György és Herencsényi István elfoglalták Fülek várát és Herencsényi István és Daróczi elfogták Bethlen Gábor legelőkelőbb emberét, nagybeteg Rhédey Ferencet, aki másnap meghalt és mivel közben Bethlen Gábor megérkezett Kassára a magyar koronával, Rhédeyt nagy tisztességgel eltemettette." *Krauss György:* Erdélyi krónika. 1613–1629. In: Krónikásai 183. Rhédey temetését némileg másképp adja elő a kortárs Szalárdi János: „(…) az filekeitől, hogy igen megnehezedett vala, nem nagy munkával elfogattatott és másodnap, 8. die Maii ugyanott megholt vala. Azhonnan teste kiadatván, tisztességesen szentjóbi házához hozatott, és ott önmagától fundamentumából épített egyházban nagy tisztességesen temettetett vala" – *Szalárdi J.*: Siralmas i. m. 127–128.

15 „1623. 20. és 21. junii celebrált Bethlen István ő nagysága menyegzőt és vötte akkor házastársul Károlyi Krisztina asszonyt, ki annak előtte Rhédei Ferencné volt, mely Rhédei Ferenc volt váradi kapitány." – Segesvári Szabó Bálint krónikájából. In: Krónikásai 207. Tehát ekkorra viszont már láthatóan megugrik a Károlyi család „ázsiója", a fejedelemmel való rokonság okán. Kuriózumnak számít viszont, hogy tehát Károlyi Krisztina ily módon kétszeresen is sógornője lesz Bethlen Gábor fejedelemnek. N. B. Bethlen István korábbi felesége Csáki Krisztina volt, aki 1622 januárjában halt meg, míg Bethlen Gábor fejedelem felesége, Károlyi Zsuzsánna szintén 1622-ben, májusban. Így a két iktári Bethlen testvér nagyjából egyszerre özvegyült meg. „1622. 18. januarii holt meg Bethlen Istvánné – ki erdélyi gubernátorné volt – Csáki Krisztina asszony, melynek testét hozák Kolosvárra 7 februarii, (…). 8. februarii vivék el az testet és a váras népe is kíséré egy falkáig, és vitték temetni Gyula-Fejérvár mellett Karakóban, Erdélyben." Majd „13. maji meghala Kolosváratt Bethlen

Bethlen Gábor politikai tehetségét és ekkorra mérhetetlenül felfutott tekintélyét. Mindenesetre azért nem hasonlítható egy Mátyás király-féle karrierhez, mert attól bizonyosan több vonatkozásban eltér, hiszen Bethlen jóval mélyebbről jött, s lett mégis európai hírű politikus.

A Báthory Gáborhoz való csatlakozásnak egy fontos oka is volt, úgymint a szükség. A korabeli leírás ezt így meséli el: Bethlen Gábor nem helyeselte Rákóczi Zsigmond fejedelemmé választását, így Rákóczi Zsigmond őt mint fejedelemségét ellenzőt, egy időre még vasra is verette. Majd Rákóczi Zsigmond rövid regnálása és lemondása után „mind a magán történt esetért, talán a fogyatkozott állapottól is viseltetvén Bethlen Gábor, mert elkölt vala kezéből Hunyad, kit Bocskai idejében bírt, nem vala semmi jószága a puszta Illyénél egyéb, a fejedelemtől [Rákóczi Zsigmondtól] elbúcsúzék, és kimene Ecsedbe Báthory Gáborhoz, szolgája levén; ki nagy becsülettel fogadá, jószágot szakasztván illendőt mindjárást maga, felesége és szolgái tartásokra".[16] Eleinte Báthory Gábornak is a közeli bizalmasai közé számíthatott, sőt a történeti források szerint jó török kapcsolatai révén Bethlen Gábor az, aki meghozza az ifjú Báthory Gábornak a fejedelemségre szóló athnámet is, amint azt annak szövege is elárulja: „tekintetes Bethlen Gábor nevű követjét küldvén levelével, annak continentiájából értjük (...)".[17]

Ez az athnáme jelentős fordulatot tartalmaz a török Porta új fejedelmeket megerősítő-kinevező politikájában. A korábbi erdélyi közjogi gyakorlat a János Zsigmond alatti, 1566-os országgyűlési végzemény óta a „libera electió"-t, tehát a szabad fejedelemválasztást tekintette fő alkotmányos garanciájának. Ezen az elven az addigiakhoz képest nagyjából három lépésben történik változás, úgymint a Báthory Zsigmond 1601-es athnámejában, majd Báthory Gábornak adott 1608-as, végül a Bethlen Gábornak adott 1613-as athnámekban. Érdemes megfigyelni, hogy mit is jelentenek ezek az újítások?

AZ ERDÉLYI FEJEDELEMSÉG KÖZJOGI (ALKOTMÁNYOS) ALAPJAI

A vizsgálandó időszakunk számára, azaz Bethlen Gábor 1613-as uralomra kerülésekor, az erdélyi főhatalom birtokosai, az ekkorra már jogilag rögzült címmel, fejedelem (princeps Transsylvaniae, Partium Regni Hungariae dominus et comes siculorum), jogilag meghatározott keretek között kormányoztak. Az 1566-os országgyűlés által alkotott közjogi paktumra alapított jogintézmény az, amely előírja a szabad fejedelemválasztást, s így ennek keretében történik a főhatalom átadása. Ez a korabeli kifejezéssel „libera electió"-nak nevezett uralkodóválasztás, amelyet nemzetközi egyezmények segítségével is megpróbálnak garantálni, ám ez a jogintézmény több belső ellentmondástól is feszült.

Alapvető célja az volt, hogy külső hatalom beavatkozása nélkül, az erdélyiek maguk közül válasszanak fejedelmet. Viszont két irányban is csorbát szenved ez a konstrukció, mivel a fentiek szerint mintegy ötven éven keresztül – Bethlen Gáborig – az addig választott nyolc

Gáborné ő felsége Károlyi Susánna. 24. maji vivék el Kolosvárról Gyula-Fejérvárra temetni. 1. julii volt temetése Gyula-Fejérvárott estve 4 órakor" – Uo. 205–206.

16 Mikó 34.

17 Erdélyi történelmi adatok. Szerk. Mikó Imre – Szabó Károly. Kolozsvár 1856–1862. (a továbbiakban: ETA) II. 330. (Báthory Gábornak adott athnáme)

fejedelem közül hat a Báthory-családból vagy azzal közvetlen rokon famíliából került ki.[18] Ez pedig óhatatlanul magával hozza egyfajta öröklési tendencia megerősödését.

A potenciális külső beavatkozási lehetőség pedig a két nagyhatalom részéről is fennállt. Források szerint még János Zsigmond megkísérelte mindkettőt neutralitásra szorítani ez ügyben. A bécsi udvarral kötött egyezménye a speyeri, viszont a fejedelmi címen és az országhatárokon kívül mást nem tartalmaz, azaz elismeri az erdélyi főhatalom politikai és jogi létezését. Ám a szabad fejedelemválasztás garantálására vonatkozóan e szerződések szintén nem rendelkeztek semmilyen ponttal. Ugyan a speyeri szerződésnek volt egy titkos pontja, amelyet az uralkodó bizalmasa, Bekes Gáspár, János Zsigmond felhatalmazása nélkül elfogadott, s ez rendelkezett volna a korábbi szerződéseknek megfelelően a Habsburgok erdélyi öröklési jogáról. Ezt azonban sem az uralkodó, sem a fejedelmi tanács nem merte publikálni az országgyűlésen.[19] Viszont ezért is érezhette magát feljogosítva a bécsi kormányzat az új erdélyi uralkodó választásnál akár a politikai, akár a katonai beavatkozásra. Itt most a példák közismertsége okán azokat nem soroljuk elő. Akcióik átmeneti sikerek ellenére sem tudják kikényszeríteni a végleges csatlakozást, s Habsburg-barát uralkodót megválasztatni. Így megelégszenek a politikai minimummal, hogy egészen Bethlen Gáborig az erdélyi fejedelmek leteszik a hűségesküt a magyar király számára is. Ezen erdélyi engedménynek – a Habsburgok irányába – a jogi alapját az a tény képezheti, hogy a korabeli közjogi felfogás szerint az erdélyi részek Magyarország organikus részei, még ha ideiglenesen ott másképpen folyik is a kormányzás. Elegendő itt Bocskai testamentumára utalni. De hasonló volt a bécsi felfogás is, hiszen Bocskai második utódával, Báthory Gáborral szerződést kötvén (1608. aug.) kikötik, hogy az új fejedelem: „Erdélyt és hozzája engedett vármegyéket el nem idegeníti a koronától különben, hanem amint most vagyon, azon állapotban tartja és bírja".[20]

Ezzel szemben a török Porta, ha valóságos a számunkra ismert János Zsigmond-féle athnáme (legalábbis az említett 1566-os országgyűlési végzés is utal a Porta engedélyére), akkor az garantálja az erdélyiek választási szabadságát, s maga számára csak a megerősítést köti ki a török hatalmi szimbolikának megfelelő felségjelvények megküldésével. Itt szintén igen fontos eredménynek lehet elkönyvelni, hogy szemben a két román vajdasággal, ahol, idővel szinte kereskedelmi árucikk is lesz az uralkodói hatalom (lásd fanarióták), s mindig a Porta határozza meg, és küldi ki az új uralkodó személyét, addig velük szemben Erdély egyfajta korlátozott politikai autonómiával rendelkezhetett. Ugyanakkor a szultán megerősítési joga óhatatlanul kifejezte formailag is a Porta felé való szubordinációt, illetve azt a jogot, hogy az felülvizsgálhatta az erdélyiek választását, s más személyt hozhatott szóba. Ez a fényes Porta esetében nem mindenkor a diplomáciai tárgyalásokat jelentette csak, hiszen szélsőséges esetekben kérését mindenkor tudta nyomatékosítani egy-egy török és tatár csapattal.

Már jeleztük, hogy a Báthory-család tagjainak folyamatossága az erdélyi fejedelmi trónon – a libera electióval szemben – óhatatlanul magával hozza az öröklési elv megerősödését.

18 Báthory István, Báthory Kristóf, Báthory Zsigmond, Báthory András, (Bocskai István), Báthory Gábor. Míg e körön kívüliek és talán éppen ezért rövid ideig fejedelmek: Székely Mózes, Rákóczi Zsigmond. Az időszak: 1570–1613.

19 Régi magyar levelestár (XVI–XVII. század). I–II. Vál., s. a. r. Hargittay Emil. (a továbbiakban: Levelestár) Bp. 1981. I. 165. (2. lj.).

20 Erdély története II. 1606-tól 1830-ig. Szerk. Makkai László – Szász Zoltán. Bp. 1986. 627.

Maga az elv a család egyes utalásaiból egyértelműen világos. Így amikor híre megy, hogy Báthory Zsigmond le kíván mondani a fejedelemségről, Baranyai Decsi János tudósítása szerint a családtagok óvják őt ettől a lépéstől, „hiszen családjuk azonossága miatt nekik is joguk van az utódlásra" és kérik, ne hagyja a fejedelem, hogy „a törvényes örökösök kizáratván, e hatalmas közös őseik által szerzett ország birtoka elidegeníttessék".[21] Az örökösödési elvnek vagy családi igénynek publikus megjelenéseként is tekinthetjük Báthory Zsigmondnak azon lemondásakor tartott beszédét, amikor lengyelországi unokaöccsét, Báthory András bíborost (aki eredetileg a lengyel Warmia püspöke) teszi meg utódjának a Meggyesen tartott országgyűlésen: „a jelenlegi körülmények kényszerítettek arra, hogy az ország kormányzásában őt válasszam utódomnak".[22]

Még egy árulkodó adat van szintén a család a részéről. Báthory András bíboros erdélyi fejedelemmé tétele után Rudolf császárral tárgyalásokat kezd. Szamosközy tudósítása szerint e tárgyalások során veti fel, hogy a fejedelemségben való megmaradása esetén az ő, Báthory András esetleges fiúutódai vagy azok nemlétében nőági leszármazottai is jogosultak legyenek az erdélyi fejedelmi trónra.[23]

Ugyanakkor a Báthory-család nemcsak Bécs irányába kívánta Erdély feletti öröklési igényét érvényesíteni, hanem a török Porta felé is. Báthory Zsigmond többszöri lemondása[24] és visszajövetele utáni 1601-es, a töröktől kapott athnáméjában már az szerepel, hogy „maga után fia, fia után unokája aránt is requiráltatván Portán, a fejedelemség megadatnék".[25] Ehhez hozzáteszi az athnáme, hogy ha pedig leszármazók nélkül halna meg, akkor a Porta azt erősíti meg „akit az ország lakosai javallanak." Mintegy az erdélyiek eredeti szándékának további biztosítására az is bekerül az athnáméba, hogy mindez arra szolgál, miszerint a fejedelemség „ne extraneusnak adatnék", azaz idegen személy ne lehessen uralkodó. Ez mind az esetlegesen Habsburg-szimpatizáns vagy Báthory István óta a lengyel érdekszférába tartozó személyek kizárását jelenti. Tehát úgy tűnik, hogy a Báthory-családnak sikerült az öröklési elvet becsempésznie a „libera electió"-ba.

Ha az eddigieket summázzuk, akkor azt láthatjuk, hogy az eredetileg korlátlannak hitt libera electio a portai megerősítés segítségével szűkebb keretek közé szorul. A török császár elsősorban csak akkor erősíti meg az új választott fejedelmet, ha az valamelyik addigi erdélyi uralkodó család leszármazottja. Ilyenek hiányában kerülhet sor az erdélyi országgyűlés által választott személy megerősítésére, de ez esetben is feltétel – mai szóval – az „erdélyi fejedelemségi állampolgárság". A gyakorlat azt mutatja, hogy a Porta igyekezett betartani ezen elveket, hiszen az erdélyi országgyűlés által szabadon megválasztott Rákóczi Zsigmondot, a korábban Bocskai által kinevezett gubernátort, aki nem minősül igazi erdélyi származásúnak (bár első felesége erdélyi főúr, Gerendi János leánya, Gerendi Anna, Kemény Kata unokája)[26], nem hajlandó a Porta megerősíteni, „mert az erdélyiek kardot vonván, elrontották az athname hitlevelet".[27] Megjegyeznénk, hogy a későbbi erdélyi kormányzatban gyakran fontos szerepet játszó gubernátorok esetében már nem érvényesít a Porta látványosan különös politikai elvárásokat, illetve a megerősítést sem igényli. (Pedig erre például Bethlen István részéről igen erős törekvés volt Catherina fejedelemsége kezdetén.)

További szűkítés és finomítás figyelhető meg Báthory Gábor esetében. A Rákóczi Zsigmondot váltó ifjú fejedelemnek Bethlen Gábor a portai követe, aki az athnámét a törökökkel megtárgyalja, és meghozza a megerősítést. Az athnáme kiemeli, hogy már a kezdetektől fogva az a szokás (Erdélyben), a „régi athnámék is azt contineálják", hogy fejedelemválasztáskor elsősorban azokat erősíti meg a Porta, aki az „erdélyi országi uraknak, nagy fejedelmeknek gyermeki vagy atyafiai közül való". Tehát ilyen módon immár igényt tarthat a szélesebb fejedelmi rokonság is trónra.

Hogy ez az érvelés az ifjú Bátori Gábor érdekében aktualizálta a korábbi athnámeszövegeket, nyilvánvaló. Hiszen Báthory Gábor szülei nem voltak fejedelmek, s csak unokaöccse volt a

21 *Baranyai Decsi János:* Magyar história. In: Humanista történetírók. Vál., szöveggond. Kulcsár Péter. Bp. 1977. 475. Hasonló tenorban fennmaradt Báthory Andrásnak egy, az unokatestvéréhez, Zsigmond fejedelemhez írott levele. L. EOE IV. 141–142.

22 *Szamosközy István:* Erdély története. Ford. Borzsák István. Szerk. Sinkovics István. Bp. 1963. 139.

23 Uo. 151. Báthory Andrásnak Rudolf császárhoz küldött levele l. EOE IV. 291–92.

24 KJÖn 356–357. A jegyzeteket készítő Windisch Éva szerint Báthory Zsigmond első lemondása 1594-ben történt, de már Kővár várából visszatért. Második lemondása 1597 decemberében történt, s Prágába megy, de 1598-ban visszatért. Harmadszor 1599-ben mondott le Báthory András bíboros javára, s ment Lengyelországba, de lengyel és moldvai támogatással visszatér 1601-ben. (Ekkor a megújított török-barátság fejében kapja a hivatkozott athnámet.) Negyedszer még 1601-ben, sorozatos katonai vereségei hatására mondott le, s ment Prágába, ahol évjáradékot kapott haláláig.

25 ETA II. 318.

26 A családfa Kemény János szerint a következő: Kemény Péternek Kata nevű leányát feleségül vette Erdélyi Bertalan főúr. Ennek leányát Erdélyi Katát vette feleségül Gerendi János. „Gerendi Jánosnak leányát, Kemény Kata unokáját vötte Rákóczi Zsigmond, akkor gubernátor, azután erdélyi fejedelem, kinek az megnevezett asszonytól való fiai: öregbik György, (ifjabbik is György, Ferenc mind fejedelmek), Pál és második Zsigmond. Az öregbik Zsigmond fiai meghalván, Zsigmond deficiált, Pálnak fia László, Györgynek az öregnek fia Zsigmond deficiála, ifjabb Györgynek fia, Ferenc még él." KJÖn 12–13. (Utóbbi fia lesz Zrínyi Ilonától II. Rákóczi Ferenc, a nagyságos fejedelem.)

27 Erdély története i. m. I. 620–621. A szerző szerint a Portát különösebben nem zavarta volna Rákóczi Zsigmond fejedelemsége, annak ellenére, hogy egy „kegyes csalással" az athnáme levélből kivakartatták a csausszal az eredeti – Homonnai – nevet, s kijavíttották Rákócziéra. Az erdélyiek ebben valószínűleg a libera electio győzelmét is láthatták, mivel Homonnaival szemben sikerült megválasztani a saját jelöltjüket. Ezt csak akkor tehették meg, ha időben léptek. Erre utal az alábbi szöveg is 1607-ből (amit átírtunk mai nyelvre az érthetőség okán): „készen legyen őkegyelmek egész országul és jelen az testnek fogadására, lenne meg elébb az fejedelem választás és annak utána ugyanazon fejedelem authoritásából jobb módgyával lenne az temetés és az választás után vinnők az ő felsége testét [Bocskai Istvánét] Fejérvárra" – Erdélyi magyar szótörténeti tár. III. Anyagát gyűjtötte és szerk. Szabó T. Attila. Bukarest 1983. (a továbbiakban: EMSzT) 784. (fejedelemválasztás címszó) Megjegyezzük, hogy Homonnai megerősítése a Portán nemcsak a Bocskaival való rokonság, tehát az öröklési elv érvényesítése miatt lett volna az eddigiek fényében reálisabb, hiszen, ha jól dedukálja Nagy Iván a Homonnai Drugeth család genealógiáját, akkor abból látható, hogy Homonnai Bálintnak a három, usque négy nemzedékkel korábban élt őse Homonnai Drugeth János (VIII. a családban) felesége Szapolyai Krisztina volt. Ugyanakkor Homonnai Simon leánya (Pallas lexikon) pedig Szapolyai Istvánnak (a későbbi János király apjának) volt az első felesége, s csak annak halála után vette el Hedvig Tescheni hercegnőt. Azaz a Bocskai fejedelmen – így közvetett Báthory rokonságon – túl még előkelőbb, a magyar királyt is adó Szapolyai rokonságra lehetett volna hivatkozni. De erről a hivatkozásról nincs adatunk. L. *Nagy Iván:* Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal I–XIII. Pest 1857–1868. III. 399.

korábbi Báthory fejedelmeknek. Ugyanakkor ez a módszer magában rejtett egy nagyon veszélyes lehetőséget. Hiszen a Porta immáron „legitim" módon válogathatott az egykori fejedelmi család tagjai, illetve leszármazottai között. Többen felfigyeltek arra a tényre, hogy a Porta, mintegy a régi bizánci külpolitika folytatásaként, rendszeresen tartott trónpretedenseket, akikkel sakkban tudta tartani az aktuális erdélyi uralkodót. Az athnámék fenti vizsgálata csak megerősíti ezt a gyakorlati tényt. Így azután azt látjuk, hogy sorra jelentkeznek is ilyen aspirációval rendelkezők, s mindegyik a Portára szaladva próbálja meg igényét érvényesíteni, nem véve észre, hogy személyükben – sajnálatosan – csak egy nagyobb török külpolitikai játék puszta eszközei lettek. Elegendő itt csak a legismertebbekre utalni, mint az ifjabb Székely Mózesre[28] vagy Homonnai Drugeth Györgyre, avagy Báthory Andrásra[29] a nagy Bethlen Gábor idejében, Zólyomi Dávidra, Bethlen István leányági unokájára Rákóczi György alatt. Tehát az athnámeszövegekből eleve adottnak tűnik egy örökös belpolitikai bizonytalansági tényező bekódolása a mindenkori erdélyi politikába.

28 „Ez Székely Mojsesnél volt egy levél, kiben az erdélyi fejedelemséget apjának, az öreg Székely Mojsesnek és fiának is török császár megadta" – KJÖn 153., majd így folytatja: „Horváth György practicálta a Székely Mojses dolgát is, de igen titkoson, és ez német practicából elszökék Temesvárra, feleségét idehagyván nehézkes állapottal; (…) elszaladott az említett levél mellett fejedelemséget keresni (…) egyébiránt az fejedelemnek személye [t.i. I. Rákóczi György] igen kedvetlenségben lévén az töröknél, az akaraton nem is múlik vala, és így circiter tizenöt esztendőkig portán Jediculában tartatván Székely Mojses, ott hala meg is (…)." – Uo. 154.

29 Bethlen Gábor uralkodása alatt 1616–1617. nyár végén hozták elő a Portán, hogy Báthory András lehetne-e erdélyi fejedelem. A török Porta állítólagos érdeklődését az válthatta ki, hogy Jenő várát követelték Bethlentől. Amikor az különböző kifogásokkal állt elő, akkor Borsos a portai bennfentesektől úgy értesült, hogy: „7 die Septembris (…) titkon forgott tractában előforgott Báthori András dolga, hogy ha Nagyságod meg nem adja Jenőt, megadja Báthori András." – *Borsos Tamás:* Vásárhelytől a Fényes Portáig. Emlékiratok, levelek. S. a. r., bev., jegyz. Kocziány László. Bukarest 1968. 131. Borsos riadalma nagy lehetett, mert két hónappal később, a november 7-én Bethlen Gábornak írott levélben már elég sarkosan fogalmazott: „hogy Nagyságod ezeket in tempore megértse és magára oly gondot viseljen, hogy bizony meghiggye Nagyságod, hogy Erdélybe nagyságod körül báthorizmus forog" – uo. 133.; Ugyanakkor Báthory András, aki Lengyelországban élt, erdélyi birtokainak csak egy részét tudta ekkorra megtartani. Különösen szemléletesen emlékeznek meg Báthory András ügyetlenségéről, ahogy Báthory Gábor fejedelem halála után Ecsedet, annak ellenére, hogy Báthory András az akkori Báthory-famíliában az egyedüli férfirokon, mégis Ecsed várát és uradalmát elvesztette: „1613. circa 22. diem decembris, mivel az ifjú Báthori András, a somlyai Báthori István fia, a lengyel asszonytól való, sok injuriákkal és gyalázattal illetött vala minden rendeket Ecsed várában, a magyarokat mind egyaránt a tisztviselőkkel ebeknek mondja vala, és azzal fenyegeti vala, hogy mind kihányja őket a tisztből és a várból és lengyeleket hozna belé, (idegen nemzetből való házasságnak gyümölcse!), mert azok volnának az ő atyafiai vér szerént anyjáról s mind vallásáról. Ez okáért, hogy idegen nemzet ne jőne az országba, várát ne okkupálná és nagy háború ne következnék belőle: a király képének irának a tiszttartók; ki hadait Ecsed vára alá bocsátván, azt izené, hogy valaki nemes ember és a várban vagyon, ha meg nem adják a várat király számára, (tanácsból vala ez) ide ki minden jószágokat király számára foglalnák. És a hadak ott lévén, supplicálni kezde Báthori András a tiszttartóknak, hogy ne hagyják oly nagy szükségében; kik azt felelék: 'Nem kellettünk mi azelőtt te néked, ebeknek hívtál minket, lengyeleket akartál ide a várba hozni: nem gyermeknek való Ecsed vára, királyé a ház! Andare fore [Kimenni!] Itt nem laksz.' És a várat király számára hit alatt ilyen három conditiokkal adák meg (…)" – *Szepsi Laczkó Máté:* Emlékezetre való dolgok. In: Krónikásai 81.

Ebből a szempontból figyelemre méltó még a magának Bethlen Gábornak adott athnáme, amelynek intenciói valószínűsíthetően szintén Bethlen Gáborhoz köthetők. (Bár a korabeli tudósítás szerint is a Portán ekkor még ott tartózkodott a Báthory Gábor által „continuus oratorságra" küldött Borsos Tamás, mint erdélyi követ, korabeli műszóval „kapitiha",[30] aki később Bethlen Gábornak is kedves embere lett.) Ugyanakkor már korábban (1613 júniusában) Mikó Ferenc küldetett a Portára Bethlen Gábortól, akinek már akkor megígérték a fejedelemséget.[31] Nincs adat, hogy már ő, mármint Borsos elkezdte volna az új athnáme tárgyalását, sőt 1614-ben őt le is cserélik kapitihaságából. Ugyanezen évben ugyanis Bethlen Gábor új követséget menesztett a Portára, „Erdélyi Istvánt és Bethlen Isvánt, kapitihának pedig Toldalagi Mihályt".[32] Feltehető, hogy mivel a követség tagja volt Bethlen Gábor öccse, István, a későbbi gubernátor, így az ő feladatuk volt/lehetett az athnámeszöveg véglegesítése, ily módon a Bethlen Gábor-féle intenciók érvényre juttatása.

Ezen athnáme újdonsága, hogy az öröklési elv immáron hagyományosnak számító deklarálása mellett egy új elemet is megjelenít. Ez pedig az alkalmasság (idoneitás). A szöveg szerint a fejedelemválasztás akkor erősítendő meg, ha az illető személy „az erdélyi fejedelmek maradékiból való." (Ekkorra már egyre szélesebb a lehetséges „választhatóságra jogosultak" palettája.) Majd hozzáteszi, hogy „aki magok között nőtt, nevekedett és guberniumnak requisitumaihoz szoktattatott (…) részünkről creáltassék fejedelemmé." Hogy ez az alkalmassági elv Bethlen-érdekben született, szintén nyilvánvaló, hiszen nem dicsekedhetett fejedelmi elődökkel, illetve, ahogy jeleztük, nem tartozott ilyen családok rokonságába. (Csak zárójelben jegyezzük meg, hogy az idoneitás igen régi jogelve az európai közjogi kultúrának. Aktualitását mi sem jelzi jobban, hogy nem sokkal Bethlen fejedelemmé választása előtt kerül sor a királyi Magyarországon Habsburg Rudolf császárnak a magyar királyi címéről való lemondatására, öregkori alkalmatlansága miatt, s választották helyette II. Mátyást magyar királlyá a pozsonyi országgyűlésben!) Ennek az athnámepasszusnak még egy további aktuálpolitikai értelmezése is lehetséges. Éppen a túlságosan fiatal Báthory Gábor példája vagy a még előbb gyermekkorban fejedelemmé választott Báthory Zsigmond esetét nyilván nem szerették volna megismételni. Ugyanakkor felfogható egy újfajta kormányzati szakszerűség iránti igény érvényesítésének is.[33]

30 *Borsos T.:* Vásárhelytől i. m. 63–76. Társa volt a főkövet Balassi Ferenc. Uo. 63. 1613. július 27. körül: „Ez üdő alatt egyszer volt szembe Balassi uram az pasával (…) De ekkor ugyan megmondta az pasa Balassi uramnak egyátaljába, hogy Báthori Gábort nem hadja az fejedelemségben, mert elunta a rea való panaszt hallani" – uo. 73. Egy hónappal később mintha változott volna Porta álláspontja, mert a pasa ezt mondja Borsoséknak: „Noha az tü sok szótok után nékem arra kell hajlanom, hogy Báthori Gábor megmaradjon az fejedelemségbe, azt is megcselekeszem, de adja meg az adót (…) Jenőt, Lippát, s Bethlen Gábornak is kegyelmezzen meg, adja meg neki Dévát, s nem bántom. Légyen hű szolgája az hatalmas császárnak, még koronát küldök néki" – Uo. 75.

31 „Valamint Bethlen Gábor akarta, minden dolgot úgy végezett el az vezérrel [t.i. Mikó Ferenc] Oztán erős hüttel felfogadta az pasa, hogy Bethlen Gábort Erdélybe béviszi" – *Borsos T.:* Vásárhelytől i. m. 69–70.

32 Nagy Szabó 217.

33 Jó kétszáz évvel később már elég kritikusan, mondhatni szarkasztikusan látták a fejedelmi családból való származást. Egy 1856 körüli szöveg a Kemény család kapcsán mondta: „a fejedelmi s állítólagos királyi vér annyi desztilláción ment keresztül, hogy Kemény Zsigmondban semmi sem maradott belőle egyéb, mint (…) a 'cinye mintye' (tartsd eszedben)" – EMSzT III. 785.

Bethlen Gábor athnámájával stabilizálódik az Erdélyi Fejedelemség megszerzésének feltételrendszere. Utólag úgy tűnik, hogy kivételesen egyensúly jött létre e kérdésben, tehát mind a portai elvárások, mind az erdélyi politikai elit elképzelései nyugvópontra jutottak. Ebből a szemszögből tűnik evidensnek az 1630-as Gyulafehérváron tartott országgyűlés végzeménye, amely „libere eligálta" I. Rákóczi Györgyöt fejedelemmé. A szöveg szerint Rákóczi György magyar, közülük való, már az apja is fejdelem volt (N. B.: itt már szabad, sőt előny a lemondott Rákóczi Zsigmond fejedelemségére hivatkozni), s jó ideig Erdélyben élvén, ismeri az erdélyi szokásokat, azaz az országgyűlés szóhasználata szerint: „magunk vérünknek ismervén, mivel az Nagyságod atyja is ennek ez szegény hazának fejedelme volt, és Nagyságod gyermekségében is köztünk, lakott forgott (…)".[34] Ilyen országgyűlési határozat, a leszármazottakban ekkor nem szűkölködő Rákócziakat azután érthetően szintén a dinasztiaalapítás, tehát az örökletes fejedelmi hatalom irányába indíthatta el. (N. B.: maga II. Rákóczi Ferenc, a „nagyságos fejedelem" jegyzi meg erdélyi fejedelmi beiktatásakor, hogy: „Számítottam rá, hogy ebben a fejedelemségben semmi örömöm, csak sok baj vár: mivel őseimet valaha azzal gyanúsították, hogy örökössé akarják tenni a fejedelemséget családjukban".[35])

Ugyanakkor politológiailag ez tulajdonképpen egy bumerángeffektust indított el, mert, mint már jeleztük, a Portának egy legitimnek látszó eszközt adtak a kezébe, hogy az ekkorra már elterebélyesedett egykori fejedelmi családok ivadékai bármikor jelentkezhettek nála trónkövetelőknek. A Rákócziak alatti Zólyomi Dávid-ügyről már megemlékeztünk. Sőt, az igen rövid ideig regnáló Kemény János fia, Kemény Simon is jelentkezik trónpretendensként, egy rövid időre. Ám mivel apja az ún. „németes" párt által tett fejedelem volt, a török óriási ellenszenvét váltotta ki, s így lehetetlenné vált minden törekvése. Kucsuk Mehmet pasa ekképpen riogatta őt: „Tudtodra legyen, te nagy ördögnek kis ördög fia, ördög lelke, kutya fele, disznó fele, kezemhez jutott az te kutya leveled [Apafi ellen lázító – RL], mit írtál, láttam miért írsz (…) tudod-e azt te eblelkű, Erdély hatalmas császárunk [IV. Mohamed] őstől maradott országa, fejedelemmé tette, kit akart."[36] (Csak mellékesen jegyezzük meg, hogy még Thököly Imre fejdelemmé tételében is szerepet kaphatott, hogy anyai ágon Bethlen Istvánnak, az egykori gubernátor, majd fejedelemnek a dédunokája volt.[37])

A korszak higgadtabb politikusai és emlékírói természetesen éppen ezen ellentmondások miatt eléggé kedvezőtlenül nyilatkoztak a libera electióról. Elegendő már Szamosközy István korai megjegyzésére utalni, aki szerint a béke „az erdélyiek sikamlós és állhatatlan hűsége miatt úgysem lehet megbízható vagy hosszan tartó (…) Hiszen fejedelmeket választanak nyakra-főre, hol ebbe, hol abba a nyeregbe pattannak".[38] Hasonlóan elítélően nyilatkozik – már a fejedelmi korszak végén – a kancellár Bethlen Miklós, aki az „Olajágat viselő Noé galambja" című röpiratáért élete végén örökös fogságba kényszerült. Ebben az iratban az örökletes fejedelemség mellett ágál, mert a szabad választás: „Az bizonyos, hogy ez Erdélyországának legnagyobb pestise volt (…)".[39]

34 EOE IX. 150.
35 *Rákóczi Ferenc:* Vallomások, emlékiratok. Szerk. Hopp Lajos. Bp. 1979. 352.
36 Kucsuk Mehmet Kemény Simonnak. (1622. június 11. Kolozsvár) Levelestár II. 318–320.
37 Thököly Imre II. Rákóczi Ferencnek (1704. június 21. Nikomédia). Ahol még mindig rendelkezni próbál az ő Bethlen-ágon örökölt erdélyi birtokairól: „Kegyelmedet kérem, az velem való correspondentiát kegyelmed is meghagyja nekie [t. i. Csáki Andrásnak – RL] és másoknak kiknek illik, s Hunyad vármegyében levő jószágim protegálását és gondviselését; közel lévén oda Tömösvár, Landor-fejérvár: ha kegyelmed committál felőle, landor-fejérvári házamhoz segítséggel lehetnének ott lévő jószágimbúl" – Levelestár II. 504–505.
38 *Szamosközy I.:* Erdély i. m. 183.

A „LIBERA ELECTIO", AVAGY A FEJEDELEMVÁLASZTÁS A PRAKTIKUMBAN

Választásról lévén szó fontos megjegyezni, hogy a középkori ember kissé mást értett alatta, mint a napjainkban választójoggal élők gondolnák. A választásnak a lényege számukra, ahogy erre a történetírás is rámutat, egyfajta politikai konszenzus megteremtését jelentette. A consensus-teremtés mellett egy másik latin szót is használtak, mégpedig a concordiát, ami ez esetben talán elsősorban egyetértésként vagy beleegyezésként értelmezhető. Ennek a mindenkori megteremtése nem volt a korai időkben sem egyszerű feladat, úgyhogy a történeti szakirodalom kialakította a „folytatólagos választás" fogalmát is.[40] Tehát, amikor valaki ugyan választással már uralkodó lett, de a végleges érvényességhez – egy hosszabb folyamat eredményeként – a választásával egyet nem értőkkel egy kitartó egyeztetés során mégis megteremtette a consensust, azaz elismertette velük hatalmát. Szokás itt hivatkozni a történeti irodalomban a korai idők két nagy tekintélyére Fleury-i Abbóra, illetve a híres jogászra, Chartres-i Ivóra. Abbo a választás érvényességéhez megkívánta a „concordia totius regni"-t, azaz az egész ország egyetértését, míg Chartres-i Ivo a püspökök és előkelők egyfajta „communis consensus"-át állította fel az érvényesség követelményeként.[41]

További fontos megjegyzése a témát elemző Gericsnek, hogy a választás érvényességéhez szükséges consensust „akár egyetlen személy ellentmondása is megbonthatta, viszont az egyhangúság alaki jogszerűségét az sem csorbította, ha az ellentmondókat életveszélyes fenyegetéssel kényszerítették hallgatásra".[42]

Erről számtalan példát lehetne hozni a magyar királyavatásokból is. Klasszikus példaként említik a híres várkonyi jelenetet,[43] amely azért is érdekes, mert a krónikás források szerint a betegeskedő András király és öccse, Béla herceg között – Tiszavárkonyban – erre már jóval Salamon megkoronázása után került csak sor. Tehát András utólag kényszerítette ki Béla

39 *Bethlen Miklós:* Olajágat viselő Noé galambja (1704). In: Magyar gondolkodók 17. század. Vál., szöveggond. Tarnóc Márton. Bp. 1979. 292–293. A szöveg folytatása – a libera electióra vonatkozóan – így hangzik: „s innen származtanak a sok nagyra való vágyódások, a törökhez ennyi ízben való átalszökések, a fejedelmeknek erővel való tételek, kufárkodások, belső hadakozások, és nem tudom mennyi gonoszoknak sokasága."
40 *Gerics József:* A magyarországi királykoronázás szertartásáról az 1050-es években. In: *Uő:* Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban. (METEM-könyvek 9.) Bp. 1995. 121–122.
41 Uo. (2. lj.)
42 Itt azután egy 1125-ös német királyválasztási példára hivatkozik. Ill. itt említi meg, hogy Szent István az unokatestvérét, Vazult – az Altaichi évkönyv-író szerint – azért vakíttatta meg, mert nem egyezett bele – „non consensit" – Orseolo Péter királlyá tételébe. – Uo.
43 Uo. 123.

öccséből az addig csak vélelmezett consensusát.[44] Ugyanakkor a magyar királykoronázási ordónak talán már Istvántól, de bizonyíthatóan III. Béla és II. András korától volt egy sajátos eleme, ez az „acclamatio". A szertartási elem mintája talán a pápaválasztás lehetett, ahol a bíborosi kollégium pápaválasztó döntését, háromszoros felkiáltással erősítették meg már igen korán, 1079-től, az új pápaválasztási eljárást szabályozó rendelkezés óta rendszeresen és bizonyosan, a konklávé helyszínén összegyűlt laikus tömegek.

A magyar királyavatásban a korona fejre tétele előtt szerepel ez a szertartási elem, az ünnepélyes megkérdezés, amikor már minden részcselekményt elvégeztek. Ekkor a pontifikáló főpap, majd a rendiség megerősödésével a nádor, megkérdezi a templomban jelenlévőket: akarják e felavatandót királlyá megkoronázni? Ez a háromszori kérdezés és a háromszori „vivat rex!" kiáltás, amelyet acclamatiónak hívtak, jelzi a fent már említett consensus meglétét. Bonyolítja a helyzetet, hogy 1447 óta az országgyűlés joga lett a királyválasztás, tehát ott már történik egy szavazás, azaz egy consensus-kinyilvánítás. (Hogy mindez történhetett érvényesen tömeges politikai nyomást gyakorolva a választókra, erre éppen Mátyás 1458-as megválasztása példa. A Duna jegén ácsorgó és fázlódó köznemesség, elunván a várban hosszan folyó főúri tanácskozást, kiáltásaikkal kényszerítette a főrendeket a belegyezésre. Az már csak a korabeli közvélemény megnyilvánulásának – kvázi befolyásolásának – egyik apró jele, hogy már a választást megelőzően Budán a gyermeksereg ezzel a kiáltással járta az utcákat, hogy Mátyás legyen a király!)

Ugyanakkor a koronázási szertartásból nem veszik ki az acclamatiót sem, az egészen 1916-ig, az utolsó koronázásig szerves eleme a magyar királyavatásnak. Csak valószínűsíteni tudjuk, hogy az országgyűlésen történt királyválasztás alkalmával nem történt a mai fogalmaink szerinti szavazatszámlálás. XVII–XVIII. századi utalásokból tudjuk, hogy a „senior et potior pars" véleménye volt a döntő. Sőt, olyatén axióma is fennmaradt, hogy „vota non numerantur, sed ponderantur." Egyetlen árulkodó adat a Mohács utáni időkből maradt fenn, Szapolyai János koronázásáról. Amidőn elhangzott az ominózus kérdés Podmaniczky István nyitrai püspöktől, aki a pontifikáló főpap volt esztergomi érsek nemlétében, csak egy két „vivat" hangzott el. A helyzetet Werbőczy, ha lehet mondani, „jogi furfangja" oldotta meg, aki a korabeli leírások szerint felállt a templomban, és elkiáltotta magát, hogy aki kívánja királynak Szapolyait, az tartsa fel a kezét. Az immár restelkedő jelenlévők többsége feltartotta kezét. Ebből sejteni lehet, hogy talán a királyválasztó országgyűlés szavazási módja is ez a forma, tehát a kézfeltartás lehetett.

Az erdélyi fejedelemválasztásokról csak egynéhányról rendelkezünk leírásokkal. Egyrészt világos, hogy a fent említett korai példák alapján időnként katonasággal is nyomatékosították a jelöltek a konszenzus kierőszakolását. Báthory István választásakor még, ha lehet mondani, finomabb módszert alkalmaztak, amennyiben a Gyulafehérváron ülésező fejedelemválasztó országgyűlés helyszínén nem, de a közeli Tordán a Báthoryak (István és bátyja, Kristóf) jelentősebb csapatokat vontak össze. Bár a hivatkozási alapjuk kissé sántít, mert a katonaság azért kellett, mondták, hogy „őrködjék az ország nyugalma felett". Kissé tompította ezt a

44 „András hasonló sorsot szánt a Salamon királyságát netalán elvitató Bélának, mint amilyen elbánásban apjukat, Vazult részesítette az Altaichi Évkönyvek szerint Péter királyságának ellenzése miatt István." Tehát az államérdek ez esetben felül írta a testvéri szeretetet! Uo. 124.

nemes célt, hogy a csapatok parancsnoka Báthory István testvére, Báthory Kristóf volt.[45] Így nem lehetett kétséges a választás kimenetele. „Szász uraim még szólani se mertek, kikben sok reménységünk vala (…) nagy lévén az zúdulás és künn-benn az mozdulás. (…) Voltanak Békes Gáspár emberei is, kit tapasztaltunk magunk is, de nem mertek nyilván szólani".[46] – mondja a korabeli beszámoló. A Báthoryak mentségére szolgáljon, hogy az ellenjelölt, Bekes Gáspár ekkor éppen Bécsben szervez magának politikai, majd komolyabb katonai támogatást, s ebben bízva később fegyveresen is megütközik Kerelőszentpálnál[47] a már megválasztott és felesketett új fejedelemmel, Báthory Istvánnal, ahol csatát veszít Bekes Gáspár, s Báthory komoly megtorlást hajt végre a fogságba esetteken.

A két napig tartó választási vita 1571 májusában, ahogy a fentiekből is látszik eleinte óriási hangzavarral, s az ellenpárt elleni felzúdulással tarkítva zajlott, amint azt a hivatkozott Hagymás Kristóf-féle levél is jelenti: „Békes Gáspárt ez ország nagyobb részén nem szeretik. Mondják sok dologba, practicába verte fogát, sok jószágot is csalt az szegény királyfiától." A vita elcsendesítése a még fungáló korábbi kancellárra, Csáki Mihályra maradt.[48] Ő a gyűlésbe bevitte a királyfi testamentumát, illetve a szultáni athnámét, amelyben a Porta „parancsolván és megengedvén az szabad választást". Ennek felolvasása után „csend leve; mindeneknek szeme az Báthory uramokra veté magokat, miérthogy csendesen ültenek az öreg ajtó felé." Úgy látszik a szultáni levél hathatott, mert „másnap jó hajnalban egybegyűlének az gyűlésben és alig valának együtt: íme minden további vita és szó nélkül kikiálták Báthory István uramot, az somlyait, főúr[i] öreg nemzetet vajdának".[49] A legújabb kutatások is úgy tudják, hogy Báthory István megválasztásakor már ott volt a csausz a Porta megerősítő-kinevező okmányával.[50] Számunkra ennek az okmánynak a fontos része így hangzik: „Annakokáért én az te énhozzám való hűséged szerint az Erdélyországot az én hatalmamból néked megadom", illetve „ (…) úgy tudjad, hogy téged az illet az te énhozzám való hűséged szerint, hogy az urakkal egy értelemben légy és csendességben egyet érts velek".[51]

Már sokkal erőszakosabb volt Báthory Zsigmond, amikor említett unokaöccsét, Báthory András választatta meg. Szamosközy tudósítása szerint egyrészt korlátozott létszámú gyűlést hívott egybe, nem az egyetemes országgyűlés ilyenkor kötelező nagyobb számú képviselőjét, s emellett mintegy 3600 katonát is begyűjtött az országgyűlés színhelyére, Medgyesre, még-

45 *Szilágyi Sándor:* Erdélyország története, tekintettel mívelődésére. I. Pest 1866. 391. Szerinte a fejedelmi tanács határozata volt a hadak begyűjtése. Ugyanezt Horváth Mihály (*Uő:* Magyarország történelme. IV. Pest 1871. 344.) az ország rendjeinek tulajdonítja!

46 Berekszói Hagymás Kristóf levele Liszt Jánosnak. (1571. május 27. Gyulafehérvár) Levelestár I. 162. „Künn az tordai hadaknál valának: Orbai Miklós uram, nagy öreg practicus, és Baládfi Gergely uram a székely lovagokkal." – Uo.

47 Erdély története i. m. I. 438.

48 Hogy a kancellár nem a körösszegi Csáky családból származik, s egy dunántúli mihályi Csáky nemes család ivadéka, aki Krakkóban tanult. Újabban felhívja rá a figyelmet *Papp Klára:* Az erdélyi Csákyak. (Erdélyi Tudományos Füzetek 273.) Kolozsvár 2011. 22.

49 Berekszói Hagymás Kristóf idézett levele. Így folytatja: „de Csáki uramot ez nap nem láthattuk. Báthori István uram penig fonogató szóval megköszöné választását az gyűlésnek, és tüstént odahagyá az gyűlést az ez országbeli régi szokás szerént." – Levelestár I. 162–63.

50 Erdély története i. m. I. 439.

51 Uo.

pedig magába az épületbe, ahol a tanácskozás folyt. Szamosközy szentenciája, hogy „az alig képviselt nemességtől és a rendektől a szabad vélemény-nyilvánítás lehetőségét elrabolta (…) Az ország lakosaiból senki sem szavazhatott szabadon".[52] Ennek ellenére Báthory András, miután beiktatták, elfogadott fejedelme lett Erdélynek.

Elég szemléletes leírással rendelkezünk Rákóczi Zsigmond választásáról is. Különösen a tekintetben, hogyan is jött létre a konszenzus. A korabeli tudósítás szerint: „(…) akkor fővebb, öregebb, tekintetesebb is levén az úri és nemesi rend között Sennyei Pongrác és Szilvási Boldizsár, székelység között Dersi Petki János, ezeknek kiváltképpen való affectusából, animusától, tetszésétől is meggyőzettetvén minden rendek, egy suffragiumból választák fejedelmül a gubernatort, Rákóczi Zsigmondot, kit felkiáltván: Vivat! Vivat! Vivat! háromszor, annakutána solennitással szállásáról a nagy-templomba hozák, és fejedelemségre megesküvék (…)".[53]

Úgy tűnik, hogy a háromszoros „vivat" később is megmaradt. A kis Apafi eléggé erőltetettnek tűnő megválasztásakor hasonlóan elhangzott az acclamatio: „Teleki kihozá az ország közé a gyermeket, majd csaknem hét esztendőst az ölében, s tevé az asztalra. Lőn nagy „vivát" kiáltás háromszor".[54]

A forrásokból is communis opiniónak számít, hogy Bethlen Gábort a török hozta be az erdélyi fejedelemségre, amire eladdig még nem volt példa. A korabeli emlékírók közül néhányan, annak ellenére, hogy török csapatok árnyékában történt a hatalomváltás, egy nagyjából szabad tanácskozásnak állítják be azt. Különösen ilyennek állította azt Keserűi Dajka János, Bethlen Gábor udvari papja, majd erdélyi református püspök, így alábbi előadását – a szemtanú hitelességet meg nem kérdőjelezve – erre tekintettel olvassuk. A Kolozsváron összegyűlt országgyűlésen állítólag maga a még fungáló fejedelem, Báthory Gábor „az országra bízta, hogy a rendek az alkalomhoz képest a fejedelemséget visszavonják tőle, s vissza is vonták ünnepélyes tiltakozással a népes kolozsvári gyűlésen, mert tettei, ha nem is mindenkinek, de a nagyobbik résznek lelkét gyógyíthatatlanul megsértették".[55]

A török pedig ezalatt a Kolozsvárhoz közeli Tordán állomásozott. Állítólag maga az országgyűlés ebből a táborból hívta be maguk közé tanácskozásra Bethlen Gábort. Bethlen Gábor pedig – az udvari pap előadása szerint – „nagy esedezéssel és bőséges ékesszólással intette az összes jelenvalókat, hogy a haza szabad választási jogát (…) a mostani alkalommal fel ne adják s meg ne becstelenítsék, sem a szerdár, sem a török sereg nem a fejedelemség birtoklása végett jött".[56] Kijelentette, hogy őneki sohasem kellett a fejedelemség, s a töröknek is mindegy, ki lesz most a fejedelem, bárkit is választanak, ő [mármint Bethlen Gábor – RL] hajlandó elismerni fejedelméül, csak kapja vissza a Báthory Gábor által elkobzott vagyonát. „Ezt hallván az előkelők, Isten nevét szólítván, szabadon szavaztak (…) Azután egyhangúlag

52 *Szamosközy I.:* Erdély i. m. 136–37.
53 Mikó 32–33.
54 Bethlen Miklós élete leírása magától. In: Kemény János és Bethlen Miklós művei. Szöveggond., jegyz. V. Windisch Éva. Bp. 1980. 738.
55 *Keserűi Dajka J.:* Bethlen i. m. 16. Erről – Báthory Gábor szélsőséges viselkedéséről – még jó fél századdal is keseregve emlékeznek az erdélyiek. A főúri rangú Kornis Gáspár feljegyzésében (1678–1683) az alábbi módon emlegeti: „Báthori Gábor az maga letött hitirűl megh nem emlekezven az szegeni haza fiait sok keppen tőrventelenűl niomorgotvan, felette Istentelen dolgok cselekedetiben, rendkűl valo faitalansagokra fokadot" – EMSzT III. 635. (fajtalanság címszó)
56 Uo.

régi szokás szerint az előkelők az ország karainak és rendjeinek szabad szavazatával Erdély választott fejedelmének kiáltották és hirdették ki.(…) Tehát nem az ottomán hatalomtól nyerte el fejedelemségét, hanem az ország szabad választása alapján."[57] Hasonló egyetértésről beszél Krauss György is. „Több tanácskozást tartottak, ahova az ország három rendjét is odakérették, és végül is a Szentlélek istenmegvilágosításával Bethlen Gábort egyhangúlag fejedelemmé választották".[58] Fentiekkel egyező Toldalagi Mihálynak, I. Rákóczi György későbbi tanácsosának feljegyzése is: „Anno 1613. kifutván Erdélyből Báthory Gábor fejedelem Váradra in fine septembris, választatik közönséges akaratból erdélyi fejedelemségre Bethlen Gábor".[59]

Ha a fentiek mellé tesszük a marosvásárhelyi Nagy Szabó Ferenc memoriáléját, abban pedig éppen a választási szabadság sérelmét olvashatjuk. Szerinte éppen a török ottlétében tartott választás miatt, a rendek „féltekben libere eligálták" Bethlen Gábort.[60] Tehát a kívánatos konszenzus vagy concordia külső erőbehatás eredménye, amit nehéz lenne tagadni. Ha más forrásokat is bevonunk, akkor azt látjuk, hogy Bethlen Gábort eleve a fejedelemségre hozta be a török.

A már hivatkozott Hidvégi Mikó-féle tudósítás úgy adja elő, hogy 1613 februárjában a Portára menekült Bethlen Gábor. A Drinápolyban tartózkodó török udvarban egy látványos csellel közel jutott az uralkodóhoz (A lovon sétáló császár lovának kengyelét megragadván röviden előadta panaszát! Mmely dolog azon a Portán igen jeles elmének jeléül tartaték".[61]). A kissé szokatlan szultáni kihallgatás után már márciusban – új, hadakozó természetű fővezér lett a korábbi helyett – megengedték Bethlen Gábornak, hogy ügyét a dívánban előadhassa. Ottani fellépése olyan sikeres volt, hogy „a fővezér Nazuph azon dívánban Bethlen Gábort Erdély országa fejedelmének nevezé s köszönté (…) és fejedelmi méltóságának jeléül kardot, buzogányt, 2000 tallért, három jeles lovakot (…) öt szamárt, öt tevét ajándékoza".[62] Egyúttal pedig megparancsolta Scander bégnek, Ogli basának, a tatároknak és a két román vajdának, hogy „mihelyt Bethlen Gábor kívánni fogja, minden erejekkel melléje mennének és erdélyi fejedelemségre vinnék be".[63] Mindez 1613 áprilisának végén történt.

Ugyanakkor árulkodó a kolozsvári krónikás, Segesvári Szabó Bálint rövid bejegyzése is, amely főleg a fentiek alapján érthető meg. Eszerint 1613 októberében, amikor a kolozsvári országgyűlés volt, ahol Báthory Gábort letették a fejedelemségből: „11. octobris menének az kolosvári urak Bethlen Gáborhoz az Keresztes-mezejére. 13. octobris jövének meg a kolosvári urak Bethlen Gábortól (…). 15. octobris jöve be Bethlen Gábor Kolosvárban egy basával;

57 Uo. 16–17.
58 Bethlen Gábor, ahogy tehát most az ország rendei és a két vajda fejedelemmé kikiáltották és beiktatták, követségbe küldte Péchi Simont Temesvárra, Szkender basához, hogy a fejedelemmé választást hírül adja, továbbá megerősítést kérje. *Krauss Gy.:* Krónika i. m. 159.
59 Az öreg Toldalagi Mihálynak, az öreg Rákóczi György fejedelem tanácsának és Marosszéknek főkapitányának emlékezetül hagyott írása. In: Krónikásai 137.
60 Nagy Szabó 216.
61 Mikó 74.
62 Mikó 77. Megjegyeznénk, hogy az erdélyi fejedelmeknek küldött török hatalmi jelvények általában csak két lóról beszélnek.
63 Uo.

Bethlen Gábor szálla Seres Istvánhoz, az basa penig Jónás deákhoz".[64] Amint a lapalji jegyzetekből kiderül, hét vagy nyolc nap múlva választották meg csak Bethlen Gábort fejedelemmé, tehát volt egy hosszabb egyeztetés a konszenzus kialakítására. De a török is csak a választást követő napon indult meg Temesvárra! Csak ezután került viszont sor (négy nappal később) az ünnepélyes beiktatásra.

Talán leghitelesebben maga az országgyűlés érzékeltette a választásra gyakorolt politikai nyomást, mivel Bethlen Gábor választási conditiójában így fogalmaztak: „VII. Minthogy mostan ennyi hadaknak ez országban létele alatt kellett fejedelmet választanunk, köteles légyen reá, hogy a libera electiot teljes életében, semmi uton nem impediálja, az országnak azt nemcsak integre megtartja, hanem a fényes Portától újólag mennél jobb móddal, a császártól ő hatalmasságától szerzett athnámé levéllel confirmáltatja".[65]

Csak röviden jegyeznénk meg, hogy a későbbi erdélyi történelemben mindkét lehetőségre van példa, azaz egységes választásra, másrészt pedig még egyszer előfordult, hogy a török közvetlenül beavatkozott – katonai erővel – a fejedelemválasztásba. A kettő szinte egymást váltva következett be, amennyiben először a Barcsai Ákos- és Kemény János-fejedelemváltás, a beszámoló szerint, békésen és egyetértésben zajlott. Kemény maga írja, hogy: „(…) úgy vezérelvén Isten szíveket ez országnak minden rendeinek és azelőtti fejedelemnek [Barcsai Ákosnak] is, hogy őkegyelme szabad akaratja szerént minden kérés nélkül, az mint ezelőtt igen sokszor, úgy most is megkénálá az országot fejedelemsége letételével, s le is tevé (…) és így az egész ország régen nem hallatott egyességgel adák reám ez terhet".[66] (Némileg részletezi ezen „egyesség" politikai okait Bethlen János, aki ekkor még kancellári tisztet viselt Barcsai jóvoltából. Állítólag egyrészt féltek a rendek a Kemény mellett felsorakozott székely fegyveresektől, nemkülönben gyűlölték Barcsait ingatagsága miatt, s kilátástalannak látszott a törökkel való megegyezés lehetősége is, ezért „éltek a nekik engedett szabadsággal", és „ezen okokból indíttatva megválasztották Kemény Jánost fejedelemnek (…)."[67])

A másik eset Apafi Mihály elhíresedett választása 1661-ben. A Kemény János fejedelemségét fegyveres erővel letörő Ali pasa állítólag fűt-fát megkínált a fejedelemséggel. Végül a Kemény táborából hazaszéledő főurak, a tatár fogságból nemrégen szabadult Apafi Mihályt hozták javaslatba.[68] Szilágyi Sándor elbeszélése szerint: „A táborba érve már mint fejedelmet

64 Segesvári Szabó Bálint krónikájából. In: Krónikásai 199., ahol a folytatás is érdekes „23. octobris választák Bethlen Gábort fejedelemségre Kolosváratt. 24. octobris mene vissza az török tábor Tömösvár felé. 27. octobris (…) Szilasi János és Ladáni Gergely megölék Báthori Gábort az Pecek vizénél Várad mellett, rút mordalysággal (…). 28. octobris esküvék meg Bethlen Gábor Kolosváratt az országnak" – uo. Azt nem tudni, hogy a beiktatásra a választás után csak öt nap múlva került sor, ezt az ünnepélyes előkészületek okozták-e, vagy a még életben lévő fejedelem, Báthory Gábor miatt várakoztak-e?

65 Approbatae Constitutiones II. r. I. c. III. art. VII.

66 Kemény János Lónyay Annának (1661. január 2., Szászrégen.) Levelestár II. 295.

67 *Bethlen János:* Erdély története 1629–1673. Ford. P. Vásárhelyi Judit, utószó, jegyz. Jankovics József. Bp. 1993. 90.

68 Hosszas fontolgatás után Apafi Mihály mágnást ajánlották, akit nemrég váltottak ki nagy pénzért a krími fogságból, és együttérzésből hagyták otthon. (…) Ali örvendezve hallgatta beszédüket, és az egyik mágnással csapatokat küldött, hogy [Apafit] magához hívja vagy pontosabban: elővezettesse. Apafi soha sem gondolt ilyesmire, és amikor meghallotta Ali pasa üzenetét, egészen elalélt. *Bethlen J.:* Erdély i. m. 100–101.

üdvözlék, fényes sátorba vezették s díszőrséggel látták el. Rögtön hozzáfogtak a választáshoz s a formákat jól rosszul megtartva (…) megválaszták".[69] Ezen kierőszakolt választás – mivel a szász városokban lévő nemességet „Ali pasa parancsára arra kényszerítették, hogy a török táborba menjenek" néhány öreg és beteg főúr társaságában[70] – eléggé kétes lett maguk az erdélyiek előtt is.[71] És talán az említett Bethlen Gábor-i példa is emlékezetükbe juthatott, mert a török távozni készülése során maga Apafi hívott össze országgyűlést Kisselykre, s itt a szükséges formaságok mellett újraválasztatta magát. Bár Bethlen János szerint „Ott az erdélyi fejedelmek ősi szokása szerint esküt tett a Rendek szabadságának a megőrzéséről, mivel az esküre eddig még nem került sor, tőlük pedig kikényszerítette a hűségesküt".[72] Feltehetően ezen sem igen jelent meg a korábbi Kemény-párt jelentős része,[73] mert a korabeli tudósítás szerint csak azok választották meg itt is Apafit: „valakik hatalmas császár kegyelmességéhez és fényes köntöséhez ragaszkodának".[74] (Maga Kemény János is egy kikényszerített választásról beszél egyik levelében.[75]) A kor ismert krónikása, Cserei is azt írja a Kisselykre összehívott országgyűlésről, hogy „homagiumát praestálja az országnak, az ország is a fejedelemnek. Kevés erdélyi urak valának akkor Apafi Mihály mellett, nem is volt olyan nevezetes ember mellette (…) Az erdélyi nagyurak ki bujdosójában volt más országban, kik penig Kemény János fejedelem mellett voltanak".[76]

Létezett a befolyásolásnak Erdélyben más módja is. Fent már említettük, hogy néhány leírás maradt csak fenn egy-egy országgyűlés lefolyásáról.[77] Legrészletesebben talán Bethlen Miklós mondja el, hogy az országgyűlésen a fontosabb kérdésekben nem – a mai kifejezéssel

69 *Szilágyi S.:* Erdélyország i. m. II. 300.

70 *Bethlen J.:* Erdély i. m. 101.

71 Uo. 155. lábjegyzet, ahol idézik Apafi naplóját: „Hivattattam Istentül, török császár szultán Mehmet khámtúl és vezér Ali pasától ez bajos erdélyi fejedelemségre (…)".

72 *Bethlen J.:* Erdély i. m. 107. A jegyzeteket készítő szerint Ali pasa csak december végén hagyta el Erdélyt, így a Kisselykre november 20-ra hívott országgyűlés még a török katonai szomszédságában zajlott.

73 Él még Kemény János, és fegyveres kézzel áll velünk szemben. Isten kegyelme legyen rajtunk, nem kívánom romlását, de ország kívánja: hogy adja meg magát. Apafi Mihály Haller Gábornak (1661. november 23-án a kisselyki táborban). Levelestár II. 313.

74 *Szilágyi S.:* Erdélyország i. m. II. 300–301.

75 Lévén azért értésünkre, hogy Apafi Mihály uram nem várakozván arra, hogy az két hatalmas monarcha az erdélyországi állapotokat (…) eligazítsák, mellette lévő törököknek és erdélyi lakosokból álló némely ártalmas tanácsoknak instigatiójokbul ekkédig hallatlan büntetéseknek fenyegetőzésivel kibocsájtott levelek által az erdélyi nemes és közönséges vitézlő rendeket convocáltatná maga mellé (…). Kemény János Rhédei Ferencnek (1661. december 31., Bikszád) Levelestár II. 315.

76 *Cserei Mihály:* Erdély históriája (1661–1711). Sajtó alá rendezte, a bevezetőt és a jegyzeteket írta Bánkuti Imre. Bp. 1983. 51. Az Apafi mellett lévő előkelőket fel is sorolja: „… háromszéki osdolai Kun István, Daczó János, Naláczi István, kik is akkor elsőbb emberek voltanak a fejedelem udvarában, az édesatyám, öreg Cserei János, főasztalnokja volt."

77 „Országgyűlési jegyzőkönyvanyag nem maradt ránk. A gyűlések irományanyagából is csak a törvénycikkek megőrzésére fordítottak gondot." Más anyag is „csak alkalomszerűen maradt fenn. Követjelentéssel is kevéssel rendelkezünk; igaz: azok általában igen értékes források is e tekintetben." – *Trócsányi Zsolt:* Az Erdélyi Fejedelemség korának országgyűlései. (Adalék az erdélyi rendiség történetéhez) (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 76.) Bp. 1976. 47.

élve – szavaztak, hanem „voxot" mondtak. Azaz az igent és nemet egyaránt indokolni kellett. Természetesen, ha valaki nem rendelkezett nagy orátori képességgel, lehetősége volt arra, hogy azt mondja: „x" vagy „y" voksán, vagy az előttem szóló voksán vagyok.[78] Tehát a nyilvános szavazás értelemszerűen befolyásolta a végeredményt. Jól látszik ez I. Rákóczi György fejedelemmé választásakor. Az aktust megörökítő Kemény János ezt így írta le: „Az electiónak napján azért elsőben az török követ praesentálá az levelet, azt publice elolvasván; azután vokskérdés lőn, melyben énreám imponálák, hogy első voksot mondanék, az fejdelemasszony lévén méltóságosb személy az országban egyébiránt is, de az mennyiben liber baronatusságot is, az fogarasit bírván: illendő declaratióval azért, kezemben tartván pecséti és kezeírása alatt való instructióját (…) kimondám voksát, hogy Rákóczi Györgyöt választaná, akarná esmérni fejedelemnek. (…) Melyre nézve azután mások is bátorságosban azon voksra hajlának, kevés pártja maradván Bethlen Istvánnak szegénnek; és Rákóczi György fejedelemségre inauguráltaték (…)".[79] Amint az előbbi példa is mutatja, a voksolásnak volt egy sorrendje. Az elnök, a praesidens joga volt a voksolást elkezdetni, ahogy Bethlen Miklós is írja: „A deák a praesidens parancsolatjából kérdezi voksomat".[80] Ráadásul úgy tűnik, hogy ellentétben a pozsonyi országgyűlés gyakorlatával, Erdélyben számolták is a voksokat. Tudjuk, például konkrétan, hogy a Habsburg-uralom alá kerülő Erdélyben, amikor gubernátort választanak, Bethlen Miklós hány szavazattal maradt le Bánffi György mögött.[81]

Bethlen Miklós pedig, ahogy említettük, több helyen is megemlékezik a voksolásról. Ő maga általában, ha az ügy kívánta, hosszan indokolta voksát, s ezzel magára is gerjesztette Teleki Mihálynak a haragját, aki egyik alkalommal nyilvánosan is megfedte: „Te francia, örökké külön és hosszú voksokat mondasz", s latinul hozzá tette: „bármit tesznek is mások, te mindig ellenkezel".[82]

(Véglegesen, hivatkozva egyébként a korábbi gyakorlatra, az 1791-es erdélyi törvényhozás rendezi a kérdést. Az 1791. évi, novemberi articulusok XI. cikkelye, amelyik szól: „Az országgyűlés tartásának módjáról és rendjéről". Ennek hivatkozott bekezdése mondja „másodszor:

78 Bethlen Miklós így meséli: „Olyan istentelen szokás vala ekkor Erdélyben, mely annak haereditarius morbusa a voksolásban: Az urak voksa, Teleki uram voksa, gubernator urunk voksa etc (…) ki bolondságból, ki félelem vagy hízelkedésből." Sőt, tréfás esetek is előfordultak ekképpen: „Tudom, egyszer Barcsai Boldizsár azt mondá: Kendi János ítélőmester voksán vagyok, aki még nem is voksolt vala, s mondá: Én bizony magam sem tudom még, mit mondjak, s kegyelmed immár tudja." *Bethlen M.:* Önéletírása i. m. 721.; és tovább is: „Mikor pedig hosszan és mást kellett voksolnom, kénytelen voltam véle, hogy okát adjam voksomnak (…), hogy annál inkább megmenthessem előttök magamat." Mivel ezzel nem nyerte meg a belső tanácsosok bizalmát mentségül írja: „Én sokszor mondtam Telekinek: Uram, én jól látom, hogy az én libera voksom csak kedvetlenséget szerez, az Istenért kérem kegyelmedet, adjon exemtiót nékem a fejedelem a gyűlésbe való menéstől (…)" – Uo. 721–722.

79 KJÖn 133–34.

80 BMÖn 739.

81 (…) Bánffi, tétessék gubernátorrá, kire is hat vokssal volt több mint reám, úgymint Szék, Kolos, Udvarhely, Szereda s hasonló nyomorú taksás városi emberekével, kiknek a szájába adták az járó szerzők (quorum caput Apor) a voksot." Majd – némi önelégültséggel – így folytatja: „De a vármegyék, székek, tanácsúr kettő, statusok, ítélőmesterek, táblának és főrendnek az eszese mind énreám voksolt" – BMÖn 827.

82 A latin mondatrész: „quid-quid agunt alii, semper contrarius esto." – BMÖn 721., 1137.

Az országgyűlés tárgyairól és a szavazás módjáról" címmel, hogy az országgyűlés hatáskörébe tartozó, illetve „az országgyűlésre utalt más tárgyakat II. Ulászló 2-ik decretumának 25-ik cikkelye s az ettől fogva századokon át dívó gyakorlat értelmében, az egyesek szavazatiból kikerülő szótöbbséggel döntenek el, amely szavazatokat az ítélőmesterek szoktak beszedni, de a karoknak és rendeknek a felséges udvar elébe terjesztendő jelentéséhez az ellenkező nézeten lévő pártnak a véleménye hozzácsatolandó.")

Visszatérve 1613-ra, a még novemberben ülésező országgyűlés egy nagyon fontos határozatot hozott. Tanulva Báthory Gábor példájából, hogy az uralkodó a rendeknek adott hűségesküt és választási conditióit folyamatosan megsértette, mégis idegen csapatokkal tudták csak a fejedelemségből kimozdítani,[83] ez az országgyűlés – mondhatni teljesen radikális – határozatot hozott, a jövőbeni fejedelmek letételéről, ha azok a választási conditiókat és az esküjüket megsértenék: „Végeztük azért hogy a kolcsos városoknak, tanácsosoknak, székely és egyéb kapitányoknak légyen authoritások arra, ha az fejedelem exorbitálna és contra juramenti nobis praestium, valamit innováln, hütök felszabadulván és összegyülvén, ellene állhassanak absque nota infidelitatis juxta contenta decreti".[84] Tehát a fejedelmi hatalomnak a kontrollálását és a rendek ellenállási jogát rögzítették a határozatban, ami egyúttal magában foglalja a közjogi paktumot megsértő fejedelem elbocsátását is. A rendelkezés újszerűsége abban van, hogy megkísérli egyfajta processualis rendbe foglalni a fejedelmi hatalom ellenőrzését. Tulajdonképpen annyiban nem új a dolog, hogy minden fejedelmi esküben szerepelt az András király dekrétumára való hivatkozás, tehát a Mohács előtti magyar királyság ellenállási jogának egyfajta kontinuitásáról beszélhetünk. Kiváltó oka egyértelműen az, hogy mind Báthory Zsigmond, mind pedig Báthory Gábor fejedelmek mindazokat, akik nem értettek egyet az ő uralkodói politikájukkal, különösen annak külpolitikai orientáltságával, hűtlenség címe alatt perbe fogták, vagyonát elkobozták, s jó szerencséje volt, ha nem végezték ki vagy időben elmenekülhetett, miképpen Bethlen Gábor.

Újdonsága viszont ennek a határozatnak, hogy meghatározza, kik is azok, akik a közjogi paktum betartását ellenőrizni hivatottak. Szűk körű főrangú testület ez, amely a sérelem megállapítására hivatott: csak a tanácsurak (Erdélyben hagyományosan tizenkettő), a kulcsos városoknak a vezetői (valószínűleg a bírái vagy a szász királybírák, aminthogy éppen őket érték a legnagyobb jogtalanságok az elzavart Báthory Gábortól), és a székely s egyéb kapitányok, akik nyilván a rendelkezésükre álló haderő súlyával tudtak fellépni a „rendetlenkedő" fejedelemmel szemben. Hogy a végső döntés joga az országgyűlésé, azt már Báthory Gábor példája is tanúsítja. Az országgyűlési határozat radikális voltát mutathatja, hogy az így expressis verbis nem kerül be a nagy joggyűjteménybe, az Approbata Constitutiókba. Ennek ellenére hangsúlyosan mutatja meg az erdélyi közjogi fejlődés irányát, a fejedelmi hatalom csak jogi korlátok és ellenőrzés mellett gyakorolható. Az már a mindenkori politikai praktikum és politikai erőviszonyok kérdése, hogy az ellenőrzésre feljogosítottak mennyire tudnak élni ezzel a felhatalmazással egy-egy karakteresebb fejedelemmel szemben. Hiszen a klasszikus német axióma szerint „Macht staerker als Recht", tehát a hatalom erősebb, mint a jog!

83 *Trócsányi Zs.:* Országgyűlései i. m. 48–49. Ezen országgyűlés előterjesztései a hivatkozott hely felsorolásaiból kitűnően sajnos nem maradtak fenn. Így az elemzésnél kénytelenek vagyunk a konkrét törvényhelyre hagyatkozni.

84 EOE VI. 360.

Bethlen Gábor uralkodásának végén alkotta meg az egyik legfigyelemreméltóbb kormányzati reformját. Első látásra szakítva az addigi erdélyi közjogi hagyománnyal – törvényes utódok hiányában – a feleségét, Brandenburgi Katalint választatja a rendekkel fejedelemmé 1626-ban, sőt, mindehhez még a portai megerősítést is el tudja életében intézni. Nyilván Bethlen eredeti szándéka az volt amikor 1626-ban felségül vette „Németországbul, Marchiábul (...) az Brandenburgumi Kata marchionissa asszonyt", hogy „fejedelmi magot támaszthatna és hagyhatna utána, de el nem éré, mert az asszony tőle magtalan vala." Nyilván ezek után támadott az az ötlete, hogy mivel „ágyékábul való successora nem maradhatna, az portán véghez vivé, hogy holta után az német fejedelemasszony maradhatna az fejedelemségben".[85] Eredeti szándékának a korabeliek azt tartották, hogy az ő, mármint Bethlen Gábor halála után Rákóczi György lenne a fejedelem. Valóban erre mutatnak némely tárgyalásai is már halálos betegen Váradon[86], illetve a gyógyi fürdőben, nemkülönben Catharina principessa elmozdításakor a gubernátor Bethlen István és fiai által megindított intenzív tárgyalások Rákóczi Györggyel. Viszont máig nem tudjuk, adatok hiányában, konkrétabban mi késztette Bethlent felesége fejdelemmé tételére? Ráadásul, tanulván saját példájából is, a korabeli források szerint Catharinának az electiója: „Az ország által való választás is az haza szabadsága szerint véghezmenvén" az erdélyi közjogi hagyománynak megfelelően legitimálta fejedelemségét. Kemény János jegyzi meg, hogy utólag már bánta döntését.

Röviden talán csak egy Pápai Páriz Ferenctől kölcsönvett, némileg parafrazált szólással értékelhetjük a nagy fejedelmet: „Imitator gloriae fama popularis" = „valaki dicséretes magaviselését ottan kihíresiti a nép."

THE ELECTION OF GABRIEL BETHLEN AS PRINCE OF TRANSYLVANIA OR THE DILEMMA OF "LIBERA ELECTIO"

Keywords: *Gabriel Bethlen, libera electio, prince election, princely conditions, bases of public law, Ottoman Empire*

In November 1613 the diet of Transylvania adopted a very important – in some way very radical – resolution concerning the deposition of the future rulers, when they violate the conditions of the election and their oath. In fact, the control of the princely power and the right of resistance of the orders were secured in the decision, which also involves the dismissal of the prince who violated the constitutional pact. The novelty of this provision is that it makes an attempt to put in a kind of *processualis* order the control of the princely power. This was caused by the fact that both prince Sigismund Báthory and Gabriel Báthory accused of infidelity all those who disagreed with their princely politics, particularly with their foreign orientation. The property of the infidels was confiscated, and they were in luck, if they were not executed or had the chance to escape in time, as Bethlen did. The radical nature of the diet resolution can be observed through the fact that in such express terms it was not included into the large

85 *Szalárdi J.:* Siralmas i. m. 128.

86 Váraddá convocáltatván az magyarországi akkori urakat: Rákóczi Györgyöt, Perényi Ferencet, Gábort, Györgyöt, Kún Lászlót, Prépostvári Zsigmondot, Lónyay Zsigmondot, Melith Pétert és Györgyöt, Bornemissza Jánost, Nyári Istvánt és több urakat és főrendeket, sokat consultálkodék vélek, de holta után nyaka szakada. KJÖn 95.

law collection called the *Approbata Constitutiones*. Despite this emphatically indicates the direction of the Transylvanian public development, that the princely power may only be exercised in addition to legal constraints and controls. It is the question of the prevailing political practice and of the political forces to what extent could exercise this privilege those in charge with control against a prince full of character. In this context must be therefore interpreted the election of Gabriel Bethlen as Prince of Transylvania.